

94(100)(082)

170

Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ «Криворізький національний університет»
Криворізький педагогічний інститут
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії

ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І ПРАВОНАВСТВА

Випуск 13

21. Тюпа В. Очерк современной нарратологии / Валерий Игоревич Тюпа // Критика и семиотика. – 2002. – Вып. 5. – С. 5-31.
22. Уайт Х. Метаистория: Историческое изображение в Европе XIX века / Хейден Уайт; пер с англ. под. ред. Е.Г. Трубиной, В.В. Харитоновой. – Екатеринбург: Изд-во Урал. Ун-та, 2002. – 528 с.
23. Шейгал Е.И. Многоликий нарратив / Елена Иосифовна Шейгал // Политическая лингвистика. – Вып. (2) 22. – Екатеринбург, 2007. – С. 86-93.

УДК 930.1:141

О. П. ПАНАФІДІНА
кандидат філософських наук, доцент

НАУКОВИЙ СТАТУС ІСТОРІЇ: АРГУМЕНТИ ВІД ФІЛОСОФІЇ

У статті аналізуються філософські підходи до вирішення проблеми науковості історії. Доведено, що усі специфічні особливості історичної науки цілком вписуються у сучасне розуміння суті наукової діяльності.

Ключові слова: історична наука, об'єктивність історичного знання, коперніканська революція в теорії історичного пізнання.

The paper analyses philosophical approaches to solution to problem of scientific character of history. It is proved that all striking features of history wholly are inscribed into modern understanding of essence of scientific activities.

Key words: history, objectivity of historical knowledge, Copernican revolution in theory of historical knowledge.

Становлення історичної науки у XIX ст. розпочалося зі спроб обґрунтування її відмінностей від «історичного мистецтва», втім наприкінці XX ст. постмодерністи знову відмовляють історії у науковому статусі, зводячи її до рівня одного із жанрів літератури. Чи означає це, що теоретико-методологічні пошуки стосовно доведення легітимності наукових претензій істориків зазнали краху і що обґрунтувати науковий статус історії під натиском т.зв. історичного релятивізму в принципі неможливо? Позитивне вирішення цього питання загалом можливе за умови залучення дискурсу істориків до епістемологічних та філософсько-наукових пошуків раціоналістичного спрямування. Адже, як слушно зауважує англійський історик Джон Тош, незважаючи на те, що більшість істориків-практиків розглядають філософські суперечки з приводу статусу історичного знання як такі, що часто більше заплутують, а не прояснюють суть даної проблеми, насправді «принципові розбіжності серед самих істориків відображують традицію дискусій між філософами» [6, с. 152].

Перші спроби обґрунтування історії як науки самими істориками припадають на XIX століття, коли у розумінні суті науки панує позитивістський підхід, згідно з яким науковець має встановлювати факти, а потім на їх основі індуктивним шляхом формулювати закони. У відповідності з цим підходом завданням історичної науки проголошується радикальна видозміна «старої емпіричної історії» шляхом перетворення її з «кустарного ремесла на галузь механі-

зованого виробництва» (І. Берлін) на зразок коперніковської астрономії чи ньютонівської фізики. Те, що об'єктом вивчення історії є неповторне, «історичне ціле» (Г. Ріккерт), розглядалось багатьма дослідниками позитивістського спрямування як незрілість історичної науки, якій ще належить відкрити свої специфічні закони і в подальшому на їх основі ретельно пояснити історичну дійсність. А це, у свою чергу, можна здійснити завдяки використанню розробленого «більш обдарованими природознавцями» (Т.Г. Бокль) методу. Останній в силу своєї універсальності можна вважати взірцем будь-якого раціонального мислення і тому цілком придатним для історичних досліджень.

Не зважаючи на те, що перший тип історіографії, що оформився у ХІХ ст., по праву можна іменувати позитивістським, переважна більшість істориків обмежувалась лише першою частиною позитивістської програми – накопиченням достовірних фактів про минуле (залишаючи осторонь її другу частину – відкриття законів). У будь-якому разі позитивізм значно вплинув на розуміння істориками суті історичного факту як одного із засадничих понять історичної науки. Зокрема, історики, на думку Р.Дж. Коллінгвуда, прийняли два методологічні правила у своєму поводженні з фактами: (1) кожен факт варто розглядати як об'єкт, який може бути пізнаним окремим пізнавальним актом або в процесі дослідження; (2) кожен факт не тільки незалежний від усіх інших, але і незалежний від того, хто пізнає; тому усі суб'єктивні моменти, що привносяться точкою зору історика (тобто ціннісні судження), мають бути усунені [1, с. 126].

Німецький історик Леопольд фон Ранке, який одним із перших з-поміж істориків-практиків спробував відокремити історію як науку від історії як складової художньої літератури, розробив класичний принцип історизму, котрий подальші історики-позитивісти поєднали з настановою про єдину емпіристську методологію для всіх наук. Ранке висунув низку вимог щодо написання історії, серед яких називав наявність джерельної бази, визнання лінійного ходу історичного процесу, використання оповідної форми при написанні історичних творів, обмеженість сфери дослідження тільки «культурними народами» тощо [5, с. 442]. Більшість практикуючих істориків навіть сьогодні інтуїтивно слідує відомому принципу, висунутому Л. фон Ранке у передмові до «Історії германських і романських народів з 1494 до 1535 р.», «показати, як це було насправді» [11, р. VII], вважаючи своїм головним завданням збирання фактів шляхом критичного аналізу джерельних даних. Розробка Ранке історизму у вузькому значенні була покликана застерегти дослідника від надмірного суб'єктивізму в ході пізнання історичної дійсності та від неправомірної модернізації минулого. Таке намагання створити «наукову історію» цілком відповідало загальній для ХІХ ст. позитивістській тенденції перетворення науки на універсальну форму отримання достовірного знання про природний та культурний простір людини.

Загалом можна з великою долею ймовірності стверджувати, що і позитивістський проект номотетичної історичної науки, і ранкеанська установка на відтворення минулого «як це було насправді» на практиці залишились нереалі-

зованими. Більше того, наполягання на їхній правомірності підживлює постмодерністську критику історії у її претензіях на науковий статус. Адже позитивізм з його об'єктивізмом закономірно породжує своє «дзеркальне відображення» – постмодерністський релятивізм з його надмірним суб'єктивізмом.

Суть історичного релятивізму зводиться до того, що прагнення до досягнення об'єктивного й істинного знання проголошується не більше ніж недосяжною «благородною мрією». Становлення і розвиток такого підходу на прикладі американської історичної науки було прекрасно проілюстровано американським дослідником Пітером Новіком. Так, він виділяє чотири етапи в еволюції поглядів американських істориків на сутність історичної об'єктивності: (1) «зведена на престол об'єктивність» («Objectivity Enthroned»). Це етап становлення американської історичної науки, пов'язаний з орієнтацією істориків на високі професійні норми (серед яких особливе місце відводилось «нормі об'єктивності», обґрунтованій Ранке), задані німецькою історичною школою; (2) «обложена об'єктивність» («Objectivity Besieged»). В 1920-30-ті роки, згідно з Новіком, «релятивістський стан» американської суспільної думки відобразився й на стані академічної історичної науки. Для більшості істориків цього періоду властивий скептицизм з приводу історичної об'єктивності у зв'язку з прийняттям ними ідеї «певної точки зору»; (3) «відновлена об'єктивність» («Objectivity Reconstructed»). В 1940-50-ті роки відбувається «духовна й ідеологічна мобілізація» істориків на захист цінностей Заходу проти т.зв. «червоної загрози», що стимулювало відновлення об'єктивістської установки, властивої для німецької історіографії XIX ст. Тобто таке, нехай навіть тимчасове, повернення на позиції історичного об'єктивізму відбулося аж ніяк не з наукових міркувань; (4) «об'єктивність у кризі» («Objectivity in Crisis»). Починаючи з 1960-х, у середовищі американських істориків широко обговорюються питання можливості побудови «великого наративу», фрагментації історичного дослідження, міждисциплінарного синтезу тощо. В цілому для четвертого періоду, у відповідності з концепцією Новіка, властива відмова від позиції об'єктивізму на користь т.зв. «помірного релятивізму» [див.: 9].

Загалом основними положеннями постмодерністської позиції в історії, згідно з Дж. Бернардом, є: (1) проголошення об'єктивної істини ілюзією; (2) презентація праць істориків як новелістичних розповідей і суто мовних конструкцій; (3) визнання рівноцінності усіх можливих інтерпретацій минулого [див.: 7, р. 23-25]. Якщо погодитись з цими трьома положеннями, історикам необхідно визнати доцільність доктрини епістемологічного релятивізму і, відповідно, відмовитись від будь-яких претензій на науковість свого «ремесла» та можливість отримати достовірне знання про історичну дійсність, що, звичайно, для них є неприйнятним.

Виходом із даної невтішної для істориків ситуації може служити визнання позитивістсько-ранкеанського об'єктивізму та постмодерністського суб'єктивізму двома крайнощами, яких об'єднує спільне розуміння об'єктивності наукового знання як такого, що отримується шляхом максимального усунення суб'єкта пізнання і співвіднесення знання тільки з об'єктом пізнання, тобто як об'єктності.

Визнавши це, далі необхідно відмовитися від обох вказаних підходів, залучивши іншу методологію для обґрунтування можливості наукового статусу історії.

Як відомо, науки соціогуманітарного циклу розпочали процес своєї інституціоналізації дещо пізніше, ніж природничі. Тому ідеал науковості останніх спочатку брався за основу при дослідженні соціальних та історичних явищ. Крім того, методологічні новації природознавців, що виходили за межі класичної науки епохи Нового часу, довгий час не були відомими гуманітаріям або ж залишалися для них незрозумілими. Так, наприклад, К.Р. Поппер стверджує, що «корені багатьох серйозних помилок в методологічних дискусіях» у середовищі суспільствознавців варто шукати в «дуже поширеному нерозумінні методів фізики» [4, № 8, с. 52-53].

Отже, для обґрунтування наукового статусу історії необхідно адекватно розуміти сутність науки як такої, пам'ятаючи про межі наукового пізнання, в т.ч. і в природознавстві. Адже сучасна наука багато в чому відрізняється від класичної науки Нового часу, передусім тим, що за основу береться інший теоретико-пізнавальний підхід: не теорія відображення, а теорія конструювання суб'єктом об'єкта пізнання. В основі цієї теорії лежить ідея «коперніканської революції» у способі мислення, обґрунтована німецьким філософом І. Кантом. Логічним наслідком реалізації у науковій практиці вказаної революції є впровадження у другій половині ХХ ст. трьох методологічних інновацій: (1) Лінгвістичний поворот. Об'єкт пізнання дається нам не безпосередньо, а через мову. Сама ж мова у науковому пізнанні виконує не тільки репрезентативну функцію, але й перформативну, тобто вона виступає прагматичним засобом комунікації (будь-яке використання мови – форма соціальної взаємодії, що здійснюється в певному соціокультурному контексті). Відповідно, дійсність для нас як суб'єктів пізнання – це завжди дійсність в рамках певної схеми опису (або концептуальної схеми), зорієнтованої на певну аудиторію. (2) Визнання нетотожності матеріалізму та реалізму як позицій, протилежних до ідеалізму в експлікації історичного минулого. Якщо матеріалізм представляє собою онтологічну позицію, представники якої вважають, що справжнім буттям наділені тільки матеріальні предмети і явища, то реалізм – це епістемологічна позиція, згідно з якою визнається, що дещо (наприклад, минуле) реально існує в якості об'єкта пізнання конкретно-історичного суб'єкта, який описує цей об'єкт в рамках певної концептуальної схеми. (3) Виявлення й обґрунтування обмеженості емпіризму як гносеологічної позиції. Наукове знання нетотожне емпіричному знанню, оскільки кожен факт навантажений теоретично (а в гуманітарних науках – ще й ціннісно або ідеологічно).

Враховуючи перераховані методологічні інновації, можна здійснити те, що Р. Дж. Коллінгвуд назвав «коперніковською революцією у теорії історичного пізнання», що, у свою чергу, дозволить уникнути крайнощів позитивізму та постмодернізму, з одного боку, й обґрунтувати науковий статус історії у відповідності з сучасними уявленнями про сутність науки, з іншого.

Як стверджує Коллінгвуд, ще наприкінці ХІХ ст. Ф.Г. Бреді спробував змістити акценти в розумінні співвідношення між істориком та історичними

овідченнями, які він використовує. Зокрема, історик, на його думку, не повинен сліпо слідувати за історичними джерелами і цілком може «відкинути свідчення так званих авторитетів» [1, с. 227]. По суті, тут ставиться питання про критику історичних джерел. Коллінгвуд, однак, зазначає, що вихід за межі історичного джерела можливий і в іншому напрямку, який він називає «конструктивним» [1, с. 228-229]. Йдеться про можливості розширення тих даних, які містяться в тому чи іншому джерелі, завдяки новим твердженням, що неявно передбачаються даним джерелом. Крім того, Коллінгвуд, взявши за основу ідеї Бредлі, розробив концепцію «автономії історика», або «автономії історичного мислення», яка виражається, по-перше, в діяльності з відбору джерел, по-друге, в «історичних конструкціях», котрі за допомогою «апріорної уяви» відтворюють можливі зв'язки між подіями, і по-третє, в історичній критиці (чому він приділяє особливу увагу) [1, с. 225-226]. Історик, образно кажучи, «задає історії питання», а за потреби може «задати» їх повторно з приводу уже дослідженої раніше події у світлі нових фактів.

Тим не менше, з нашої точки зору, характеризувати ці коллінгвудівські ідеї як «коперніковську революцію в теорії історичного пізнання» варто з великою долею обережності, оскільки вони не в повній мірі відповідають духу кантівської теорії наукового пізнання. Передусім, йдеться про те, що Коллінгвуд бере за основу ідеалістичний підхід до розуміння історичного минулого, обмежуючи завдання історика тільки конструюванням минулого, нічого не говорячи про його реконструкцію.

Аби сповна поширити кантівську програму «революції у способі мислення» на історичну науку, цю програму необхідно модифікувати з урахуванням специфіки історичного пізнання. Це можна зробити, зокрема, шляхом введення таких понять, як «історичний ноумен» та «історичний феномен». Перше з них згадується в роботі А. Мегіла «Історична епістемологія» [див.: 2, с. 164]. Окрім зазначеного Мегіллом, на наш погляд, під історичним ноуменом можна розуміти і саму історичну подію, що мала місце в минулому і що не залежить від історика як суб'єкта пізнання. Інакше кажучи, історична подія представляє собою кантівською термінологією «річ саму по собі», недоступну для безпосереднього споглядання і пізнання. Однак певна історична подія залишила деякий «слід» у вигляді тих чи інших свідчень, тобто вона може якимось чином нам явитися. У цьому сенсі поняття «історичного феномену» позначає той спосіб, яким історична подія являється історичнику, що прагне отримати про неї істинне знання. Минуле дається нам через свої «рештки» – письмові і неписьмові. Відповідно, історик завжди має справу виключно з історичними феноменами, і в цьому відношенні його пізнавальна діяльність нічим не відрізняється, наприклад, від діяльності природодослідника. Не зважаючи на відмінність в об'єкті пізнання для представників природничих і гуманітарних наук, більш важливим в даному контексті можна вважати єдність наукового методу; суб'єкт пізнає свій об'єкт тільки таким чином, яким він йому являється. Саме ця теза виражає суть «коперніканського перевороту» в гносеології у цілому і в теорії історичного пізнання зокрема.

Історики у своїх твердженнях, так само як і інші дослідники, не апелюють безпосередньо до дійсності самої по собі; ще тільки розпочинаючи дослідження, вони апріорно володіють певною точкою зору (perspective). Тому навіть на рівні джерел, як вказує нідерландський дослідник Кріс Лоренц, консенсус між істориками доволі часто відсутній, оскільки для різних істориків існує можливість, по-перше, дослідити один і той самий об'єкт, використовуючи різні джерела, і по-друге, навіть використовуючи одні і ті самі джерела, інтерпретувати їх по-різному [8, р. 375]. Причина останнього укорінена в тому, що відібравши для цілей свого дослідження певну сукупність емпіричного матеріалу і розпочинаючи написання історичного тексту, історик уже має т.зв. «нарративний простір». Це означає, що історик має можливість викладати результати свого дослідження певним, обраним ним, способом (те, що Лоренц називає нормативним вибором історика). Тому на рівні історичного тексту в цілому в принципі неможливо обійтись без ціннісних суджень, обумовлених обраною істориком концептуальною схемою. Крім того, Лоренц на прикладі широко відомої суперечки німецьких істориків з приводу інтерпретації Голокосту (Historikerstreit) продемонстрував, що саме питання про те, що представляє собою «історична дійсність», і про те, які «факти», завжди залишаться дискусійним [8, р. 355]. Саме тому історичні дискусії дуже часто нагадують політичні дебати.

До висновку про те, що фактуальне твердження історика завжди виражає певний підхід до дійсності і що образ дійсності завжди залежить від обраної істориком описової схеми, можна прийти не тільки через аналіз суперечок, подібних Historikerstreit. Цей висновок підтверджується також шляхом послідовної критики емпіристської гносеологічної позиції, в рамках якої великого значення надається протиставленню фактуальних тверджень і ціннісних суджень. Втім, як справедливо відмічає Х. Патнем, послідовна реалізація даного підходу приводить до релятивізму, насправді ж має місце «переплетення факту і цінності», оскільки дані наших спостережень є теоретично навантаженими. Так, зокрема, не без іронії він питає: «Де і коли нацист і антифашист, комуніст і соціал-демократ, фундаменталіст і ліберал, або навіть республіканець і демократ погоджуються з приводу фактів?» [10, р. 165-167].

Російський дослідник О.Л. Нікіфоров стверджує, що цілком природним є те, що навіть добросовісні професійні історики майже завжди надають різні описи одних і тих самих подій минулого. Адже, створюючи свій опис, історик концептуалізує події минулого, тобто виражає їх за допомогою тих чи інших понять. Нікіфоров для прикладу наводить багато в чому відмінні описи такої історичної події, як штурм Бастилії 14 липня 1789 року, здійснені двома істориками: радянським істориком А.З. Манфредом та англійським істориком Т. Карлейлем [див.: 3, с. 154-157]. Проаналізувавши ці описи однієї і тієї ж події, Нікіфоров приходить до цікавого висновку, що під шаром інтерпретацій, оцінок, переваг і т. ін. в обох описах можна знайти деякі стійкі елементи, які не залежать від ідеологій їхніх авторів, а тому вони співпадають в описах обох істориків. Зрештою, стверджує він, навіть якщо описи істориками епізодів минулого дуже різняться одне від одного, але ми маємо справу з науко-

вою історією, то спільні елементи і будуть надавати нам істинне знання про минуле. А тому «вимагати від історика такого опису подій минулого, з яким погодились би усі інші історики, значить ставити перед ним завдання, що не можна виконати» [3, с. 158-159].

Доволі цікавим також є спостереження Дж. Тоша, що навіть за умови строгого дотримання в історичному дослідженні професійного підходу залишиться плюралізм тлумачень. Проте це, на його думку, варто розглядати не стільки як недолік, скільки як перевагу такого роду досліджень. Адже прогрес історичного знання багато в чому залежить і від зусиль окремих дослідників, і від зіткнення конкуруючих інтерпретацій в ході наукових дискусій [6, с. 183].

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що як позитивізм з його надмірним об'єктивізмом, так і постмодернізм з його надмірним суб'єктивізмом виявились неспроможними філософськими підходами у вирішенні проблеми науковості історії. На відміну від постмодернізму, що повертав історії статус жанру літературного мистецтва, який вона мала до XIX ст., в рамках позитивізму було здійснено першу спробу надати їй наукового статусу. Але ця спроба виявилась невдалою, оскільки в рамках позитивізму за взірць науковості неправомірно бралось класичне природознавство з його емпіристською методологією і не враховувалася специфіка гуманітарних наук.

Еволюція науки у напрямку теоретичної науки і зміна методологічної настанови з емпіристської на раціоналістичну, укорінену в кантівській теорії наукового пізнання, дозволяє говорити про єдиний науковий метод і для природничих, і для гуманітарних наук, без втрати при цьому їхньої специфіки. «Коперніковська революція в теорії історичного пізнання» сприяє як уникненню крайнощів позитивізму і постмодернізму, так і обґрунтуванню наукового статусу історії у відповідності з сучасними уявленнями про сутність науки. Зокрема, своє раціональне пояснення знаходять такі особливості історичної науки, як відсутність безпосереднього доступу до об'єкта дослідження, «ціннісне навантаження» фактів, наявність різних описів одних і тих самих подій, що одночасно претендують на істину, тощо.

Джерела і література

1. Коллінгвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография. – М.: Наука, 1980. – 486 с.
2. Мегилл А. Историческая эпистемология. – М.: Канон+, 2007. – 480 с.
3. Никифоров А.Л. Историческая память, история и истина // Способы постижения прошлого: Методология и теория исторической науки. – М.: Канон+, 2011. – С. 129-159.
4. Поппер К. Ницшта историцизма // Вопросы философии. – 1992. – №8. –С. 49-79; №9. – С. 22-48; №10. – С. 29-58.
5. Потульніцький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть. – К.: Либідь, 2002.
6. Тош Дж. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. – М.: Весь мир, 2000. – 296 с.
7. Bernard G.W. Postmodernism and History Revisited // Journal of Interdisciplinary Studies in History and Archaeology. – 2004. – Vol. 1. – № 1. – P. 22-29.
8. Lorenz C. Historical Knowledge and Historical Reality: A Plea for 'Internal Realism' // History and Theory: Contemporary Readings ed. B. Fay, P. Pomper, R. Vann. Oxford, 1998. – P. 342-376.

9. Novick P. That Noble Dream: The «Objectivity Question» and the American Historical Profession. – New York, 1988. – 666 p.
10. Putnam H. Realism with a Human Face. – Cambridge, 1992. – 348 p.
11. Ranke L., von. Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535. – Leipzig, 1885. – 550 s.

УДК 373.5.016:[94(100) + 94(477)]

Д. А. ГОНТАР

вчитель історії та правознавства КЗОШ №109,
керівник героїко-патріотичного гуртка «Навчання доблесті і слави»

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО ТА ІСТОРИЧНОГО МИСЛЕННЯ УЧНІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ З ОПОРОЮ НА ВИКОРИСТАННЯ ДОСВІДУ СУЧАСНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ США

У статті висвітлено окремі методичні прийоми формування критичного та історичного мислення школярів на уроках історії з опорою на досвід сучасної історичної освіти США.

Ключові слова: хронологічне мислення, історичне осмислення джерел, історичний аналіз та інтерпретація.

The article highlights some instructional techniques enabling a critical and historical thinking of pupils at History lessons based on experience of modern US history education.

Key words: chronological thinking, historical comprehension of sources, historical analysis and interpretation.

Історія відіграє важливу роль у формуванні сучасної людини, і сьогодні життя потребує від загальної середньої освіти не просто переказу фактів, а надання учням певних знань, умінь і навичок. Традиційно основною метою шкільної історичної освіти тривалий час залишалося оволодіння учнями засадами знань наукових дисциплін. У пам'яті учнів накопичувалися численні факти, поняття, імена. Але в сучасному світі великий обсяг предметних знань втратив свою цінність. Більш значущим стає вміння застосовувати здобуті знання за нестандартних умов, уміння учнів аналізувати факти, виконувати завдання, пов'язані з розумінням методологічних аспектів наукового знання, використанням наукових методів спостереження, класифікації, порівняння, формулювання гіпотез і висновків, планування експерименту, інтерпретування даних. Необхідними стають не власне знання, а вміння їх застосовувати, тобто розв'язувати задачі, які постають перед людиною у вигляді певних проблем. Недарма одним із поставлених завдань суспільствознавчої освіти в основній школі стало формування в учнів вміння розв'язувати будь-які проблеми [3, с. 17–18]. Найбільш дієво, вважаємо, подібний підхід до викладання історії реалізовується в системі шкільної історичної освіти США.

Є. Медреш зазначає, що у США, як і в європейській академічній практиці, всесвітню історію (World History) потрактовують як науку про розвиток і зміну